

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Maja Smotlak, Petra Berlot Kužner

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Vida Rožac Darovec

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Kreljeva 3 / Via Krelj 3,
tel.: +386 5 6273-296; fax: +386 5 6273-296;
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Izrez stenske poslikave Toneta Kralja v Pnevmi, cerkev sv. Silvestra (1934): Sveti Mihael prebada hudiča z obraznimi potezami Mussolinija (foto: Matjaž Prešeren).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Salvator Žitko:** Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma 689
Nazionalismo e l'irredentismo italiano - l'incubatrice del posteriore fasismo al confine orientale
Italian Irredentism and Nationalism – the Hatchery of Later Fascism on the Border
- Marta Verginella:** Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu 705
La lotta finale tra le »razze nordadriatiche« nel discorso irredentista e fascista
The Final Struggle Between the »Northern Adriatic Races« in the Irredentist and Fascist Discourse
- Jože Pirjevec:** Benito Mussolini in Slovenci 721
Benito Mussolini e gli sloveni
Benito Mussolini and the Slovenes
- Rok Svetlič:** Fašizem kot eksces nauka o npravni substanci 731
Il fascismo come un eccesso della dottrina di sostanza etica
Fascism as Excess of the Doctrine About Ethical Substance
- Gašper Mithans:** Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega območja Julijske krajine 745
I rapporti tra il fascismo italiano e il cattolicesimo: l'esempio della zona di confine della Venezia Giulia
Relations Between Italian Fascism and Catholicism: the Case Study of the Borderland of Venezia Giulia
- Bojan Godeša:** Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci 767
Il fascismo, clerofascismo, il fascismo di confine e gli sloveni
Fascism, clerical fascism, borderland fascism and the Slovenes
- Boris Mlakar:** Fašistična stranka na Primorskem v tridesetih letih 20. stoletja in poskus predstavitve njenega slovenskega članstva 787
Il partito fascista nel Litorale negli anni trenta del novecento e un tentativo di presentare i suoi membri sloveni
The National Fascist Party in the Primorska Region in the 1930s and an Attempt to Define the Membership of Slovenes in It

- Miha Kosmač:** Politično nasilje v Julijski krajini in antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem (1927–1931) 801
Violenza politica e l'attività antifascista nella Venezia Giulia durante gli anni 1927 e 1931
Political Violence and Anti-Fascist Resistance Activities in the Venezia Giulia Between 1927 and 1931
- Matic Batič:** »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani«.
 Italijanski fašizem in njegov koncept *italianità* 819
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Il fascismo italiano e il suo concetto di italianità*
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Italian Fascism and his Concept of Italianità*
- Renato Podbersič:** Obmejni fašizem in odnos do Judov 837
Il fascismo di confine e l'atteggiamento verso gli ebrei
Borderland Fascism and Attitude Toward the Jewish Population
- Jure Ramšak:** »Avtarkična strogost in preprosta italijanska duša«:
 konstrukcija novega rudarskega mesta Raša v vzhodni Istri (1936–1937) 855
 »Severità autarchica e l'anima schiettamente italiana«: *la costruzione della città d'industria mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale (1936–1937)*
 »Autarkic Firmness and the Simple Italian Soul«: *Construction of the New Mining Town of Arsia in Eastern Istria (1936–1937)*
- Blaž Lenarčič:** Sociološka analiza fašistične propagande na primeru medvojnega časopisa *Nova doba – L'era nuova* 873
Analisi sociologica della propaganda fascista tra le due guerre – il caso del giornale Nova doba – L'era nuova
Sociological Analysis of the Fascist Propaganda on the Case of the Interwar Newspaper Nova doba – L'era nuova
- Vida Rožac Darovec:** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991 891
Le commemorazioni del TIGR nel contesto della politica della memoria nel Litorale dopo il 1991
Commemoration of TIGR Within the Context of the Policy of Remembrance in Primorska After 1991

Mateja Režek: Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes	905
<i>Il fascismo di frontiera e l'antifascismo nei manuali sloveni scolastici di storia dalla fine della Seconda Guerra Mondiale a oggi</i>	
<i>Borderland Fascism and Antifascism in the Slovene History Textbooks from the End of World War II Till Today</i>	
Maja Smotlak: Obmejni fašizem v perspektivi sodobne slovenske pripovedne proze v Italiji (1991–2015)	919
<i>Border Fascism in the Perspective of Contemporary Slovenian Narrative in Italy (1991–2015)</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella prospettiva della narrativa slovena contemporanea in Italia (1991–2015)</i>	
Vanesa Matajc: Border Fascism in the Venezia Giulia: the Issue of »Proximate Colony« in Slovenian Literature	939
<i>Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia: la questione della »colonia in vicinanza« dal punto di vista della letteratura slovena</i>	
Marco Reglia: La »pederastia« nella ex Venezia Giulia: il ruolo del confine nella repressione della mascolinità deviante durante il secondo conflitto mondiale	959
<i>Homoseksualnost v nekdanji Julijski krajini: vloga meje pri zatiranju deviantne moškosti med drugo svetovno vojno</i>	
<i>The »Pederastia« in the former Venezia Giulia: the Role of the Border in the Repression of Deviant Masculinity during the Second World War</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Egon Pelikan:</i> Tone Kralj in prostor meje (Matic Batič)	975
<i>Marta Verginella:</i> La guerra di Bruno: l' identità di confine di un antieroe triestino e sloveno (Miha Kosmač)	978
Navodila avtorjem	981
<i>Istruzioni per gli autori</i>	984
<i>Instructions to authors</i>	988

»DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI«.
ITALIJANSKI FAŠIZEM IN NJEGOV KONCEPT *ITALIANITÀ*

Matic *BATIČ*

Znanstveno raziskovalno središče, Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: matic.batic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Razprava podaja podobo italijanskosti, kot jo je razvila ideologija italijanskega fašizma, ter politiko njenega praktičnega uveljavljanja. Koncept je predstavljen predvsem s pomočjo nekaterih fašističnih ideoloških besedil ter relevantne sekundarne literature. Preko primerjave značilnosti fašistične italianità s prejšnjo tradicijo nacionalizma skuša razprava podati odgovor na vprašanje o prelomih in kontinuitetah, ki zaznamujejo prehod od liberalnega do fašističnega koncepta. Ugotavlja, da je fašizem oblikoval lastni nacionalni model, ki ga ne moremo razumeti le kot skrajno obliko prejšnjega nacionalizma.

Ključne besede: fašizem, italianità, nacionalizem, Benito Mussolini, mit, antropološka revolucija

»DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI«
IL FASCISMO ITALIANO E IL SUO CONCETTO DI *ITALIANITÀ*

SINTESI

La ricerca vuole illustrare l'immagine dell'italianità, com'è stata sviluppata dall'ideologia fascista italiana, e del suo incrementamento pratico. Il concetto è rappresentato soprattutto con l'ausilio di alcuni testi della ideologia fascista e della letteratura secondaria. Lo studio cercherà, a travesto il confronto delle caratteristiche dell'italianità fascista con la precedente tradizione nazionalista, di dare una risposta alla questione sulle rotture e sulle continuità che influenzano il passaggio dal concetto liberale a quello fascista. Lo studio conclude che il fascismo formò un proprio modello nazionale che non può essere trattato soltanto come forma estrema del nazionalismo precedente.

Parole chiave: fascismo, italianità, nazionalismo, Benito Mussolini, mito, rivoluzione antropologica.

UVOD¹

Italijanska referenčna enciklopedija *Treccani* definira italijanskost kot »l'essere conforme a ciò che si considera peculiaramente italiano o proprio degli Italiani nella lingua, nell'indole, nel costume, nella cultura, nella civiltà, e sim.« (Treccani, 2016). Italijanskost je sledeč definiciji torej značilnost vsakega Italijana, biti Italijan pa ustreza določenemu človeškemu prototipu, ki ga lahko objektivno opredelimo ter posledično sklepamo, kdo temu idealu ustreza, kdo pa ne. Glede na sedanji družbeno-politični kontekst ne moremo reči, da je definicija napačna. Opozoriti pa moramo, da popolnoma zanemarja zgodovinskost samega italijanskega naroda in posledično tudi italijanskosti. Noben narod ni nespremenljiva stvarnost, v narodih ne smemo videti substančnih ter trajnih skupnosti, ker tak pogled vodi v reifikacijo naroda (Brubaker, 1996, 21). Ne da bi se spuščali v razpravo med modernizmom, etnosimbolizmom in drugimi šolami, ki različno razumejo in razlagajo sam koncept naroda oz. njegovo formiranje,² lahko rečemo, da prevladujoči znanstveni konsenz ugotavlja, da so narodi zgodovinsko spreminjajoč se pojav.

Iz tega sledi, da koncept temeljnih značilnosti, ki naj bi določale pripadnost nekemu narodu, ni mogel nastati le kot čisto deskriptiven opis stvarnosti, temveč je vsaj do neke mere služil tudi kot kulturni oz. identifikacijski model, preko katerega so se narodi v sodobnem pomenu besede šele oblikovali. V pričujoči razpravi bom skušal predstaviti, kako je koncept *italianità* razumela ter udejanjala fašistična ideologija. Spričo vpetosti koncepta naroda in temeljnih narodnih značilnosti v zgodovinski kontekst raziskovanje fašistične *italianità* istočasno sproža vprašanje o kontinuiteti in prelomih, ki povezujejo oz. ločujejo fašistično obdobje od dotedanjega italijanskega razvoja. Posebno v slovenski kolektivni zavesti je fašizem pogosto razumljen kot najskrajnejša oblika veliko starejšega italijanskega nacionalizma.³ V italijanskem zgodovinopisju je nasprotno že dolgo prisotna teza, ki jo je prvi jasno utemeljil liberalni filozof Benedetto Croce (1866–1952),⁴ da predstavlja fašizem nekakšno parentezo v nacionalnem in državnem razvoju Italije.⁵

1 Za pregled prve verzije te razprave in številne nasvete se iskreno zahvaljujem dr. Borutu Klabjanu ter dr. Egonu Pelikanu.

2 Več o prevladujočih teorijah nacionalnosti in nacionalizma prim. Smith, 2001; prim. tudi Breuilly, 2013.

3 Pri tem je treba pripomniti, da so bili Slovenci izpostavljeni nasilju t. i. obmejnega fašizma (*fascismo di confine*), ki se je oblikoval v specifičnih razmerah na italijanski vzhodni meji po 1. svetovni vojni. Več o tem prim. Vinci, 2004. Kljub temu o bistvenih razlikah v primerjavi s splošno fašistično nacionalno politiko ne moremo govoriti, kar postane jasno, če primerjamo vsaj v grobih potezah podobne raznarodovalne ukrepe na Južnem Tirolskem. Več o tem prim. Steiningar, 2003.

4 Croce je leta 1928 objavil delo *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, v katerem je podal odločno obrambo liberalnega projekta italijanske države. Sledeč hegeljanskemu konceptu napredka je trdil, da lahko skozi razvoj liberalne Italije sledimo delovanju racionalnega duha zgodovine. Krizo italijanske družbe in začetne klice kasnejšega fašizma je zaznal predvsem v razmahu iracionalnih duhovnih gibanj, ki so doživela velik vzpon na prelomu med 19. in 20. stoletjem ter vplivu 1. svetovne vojne (Duggan, 2008, 153–154).

5 Vprašanje ne zadeva le italijanske zgodovine, temveč pojav fašizma po vsej Evropi. Imamo pri tem opravka z absolutnim prelomom z dotedanjo razsvetljenko tradicijo, ki je temeljila na razumu ter suverenosti ljudstva? Nekateri avtorji trdijo, da fašizem v svojih številnih različicah ne predstavlja preloma z razsvetljenko dediščino, temveč je rezultat njene druge plati, katere začetke lahko prav tako iščemo v času razsvetljenstva in francoske revolucije. Francoski filozof Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) je namreč razvil koncept t. i.

Fašizem naj bi bil torej slepa ulica, z njegovim propadom pa se je italijanska družba in država vrnila na pot, ki jo je začrtala demokratična revolucija *risorgimento*. Drugi avtorji nasprotno izpostavljajo poteze kontinuitete med razvojem v liberalni Italiji in kasnejšim fašističnim sistemom.⁶ Vprašanje skratka zadeva razmerje med prejšnjim italijanskim nacionalizmom v liberalni Italiji in fašističnim obdobjem. Lahko govorimo o specifičnem fašističnem konceptu nacije in nacionalizma ali le o nadaljevanju oz. stopnjevanju prejšnjega nacionalizma? Iz tega razloga se prvi del razprave posveča shematični predstavitvi razvoja koncepta italijanskosti do pojava fašizma, drugi pa predstavlja fašistični model ter nekatere aspekte njegovega praktičnega uveljavljanja.

ITALIANITÀ OD DANTEJA DO ZAČETKA 20. STOLETJA

Kdaj sploh lahko začnemo govoriti o italijanskosti ter kaj je ta koncept skozi zgodovino pravzaprav pomenil sodobnikom? Gualtiero Boaglio, ki je sistematično raziskoval razvoj koncepta, poudarja, da slednji nikakor ni bil vedno jasen in enopomenski. Njegovo zgodovino in uporabo lahko zares razumemo šele preko poznavanje širšega zgodovinskega konteksta, v katerem se le-ta pojavlja. Ker zgodovino Italije po propadu Rimskega imperija zaznamuje predvsem politična razdrobljenost oz. prisotnost številnih medsebojno nasprotujočih si centrov politične moči, državna oblast ni mogla odločilno prispevati k formiranju italijanskega naroda ter koncepta italijanskosti. Odločilno vlogo je pri tem odigral predvsem jezik (Boaglio, 2008, 298–299).

Po rimskih časih, kjer lahko naletimo na prve predstave o Italiji v Vergilijevem pesništvu, segajo prvi zametki predstave o Italiji, Italijanih ter posledično italijanskosti v srednji vek. Ideje o kulturni pripadnosti *italianità* tedaj izražajo npr. nekatera dela Dantega Alighierija⁷ (1265–1321), Francesca Petrarce (1304–1374) in Niccolòja Machiavellija (1469–1527) (Boaglio, 2008, 93–99). Pri vseh omenjenih avtorjih najdemo do določene mere artikulirano predstavo o kulturni pripadnosti *italianità*. Izstopa prepričanje o kulturni in geografski superiornosti Italije, kar je kasnejši nacionalizem s pridom izkoriščal. Ne glede na to pri omenjenih avtorjih še ne moremo govoriti o konceptu narodnosti v

»generalne volje« ljudstva, ki so ga nato skušali vzpostaviti jakobinci. Kontroveržno trditev, da predstavlja italijanski fašizem nadaljevanje te dediščine, je zagovarjal Renzo De Felice (De Felice, 1982, 24–34; 40–41).

6 Mednje sodijo tako avtorji, ki so na fašizem gledali pozitivno, kot tudi njegovi nasprotniki. Zgodovinar Gioacchino Volpe (1876–1971) je v odgovor Croceju trdil, da je fašizem zrasel prav iz najboljše dediščine *risorgimento*. Med prve kritike sodita Gaetano Salvemini (1873–1957) ter Emilio Lussu (1890–1975); slednji je zapisal, da je fašizem naraven produkt italijanske civilizacije oz. njenega bolezenskega stanja (Bosworth, 1998, 45–46). Marksistično zgodovinopisje je fašizem razumelo kot obrambni mehanizem buržoaznega družbenega reda pred revolucijo proletariata, zato ni priznavalo fašističnega sistema kot resnično revolucionarnega oz. prelomnega (De Felice, 1970, 50–72).

7 V *Božanski komediji* se Italija pojavlja kot »giardin de l'imperio« (Purgatorio VI, 105) in kot »bel paese là dove 'l si suona« (Inferno XXXIII, 80). Označitev Italije je torej geografsko-politična ter lingvistična. V svojem manj poznanem delu *De vulgari eloquentia* pa Dante razume Italijo ter njene prebivalce kot geografsko, jezikovno in etnično celoto, zato definira Italijane kot »natio« in »gens«. V sicer latinsko pisanem delu se je zavzel za uporabo vernakularja v literaturi ter izpostavil duhovno enotnost Italije, ki jo zagotavlja inteligenca (Leersen, 2006, 54; Boaglio, 2008, 94).

modernem pomenu besede (Kohn, 1960, 92–93; 128–129). Šele na začetku 19. stoletja iz kulturnega nastane tudi politični mit. Prepričanje o pripadnosti italijanski kulturi tedaj postane tudi politični projekt, saj nekateri misleci iz njega izpeljejo politični program osvoboditve, združitve in prenovitve italijanskega naroda, kar naj bi dosegli preko politične neodvisnosti (Gentile, 2009, 19).

Družbeno-politično klimo v Italiji po obdobju napoleonskih vojn zaznamujejo obnovitev absolutizma, prisotnost tujih dinastij (Burboni, Habsburžani), razkosanost na številne državnice, pa tudi neuspeh karbonarstva ter sledeče represalije absolutističnih oblasti. Odločilno vlogo v italijanskem nacionalističnem gibanju je odigrala majhna skupina intelektualcev, ki je želela sprožiti nacionalno »prebujenje« med številne državnice razkosanega prebivalstva ter ustvariti enotno in neodvisno Italijo. Z nacionalno idejo je bila neločljivo povezana tudi zahteva po modernizaciji tradicionalne fevdalne italijanske družbe (Milza, 2012, 567–570). Tedanji italijanski narodni značaj so nacionalisti razumeli kot izrazito pomanjkljivega. Zaradi stoletij zatiranja in zaostalosti naj bi zdrsnil v hudo moralno krizo, ki ga je popolnoma odrezala od sodobnih civilizacijskih tokov. Nacionalno gibanje je zato videlo potrebo po temeljiti regeneraciji italijanskega značaja, po novi *italianità*, ki naj bi bila nujna za oblikovanje resnične italijanske nacije (Gentile, 2003, 234–235).

A kako je sploh mogoče temeljito preoblikovati značaj naroda? Kaj je pravzaprav narod, kaj ga bistveno določa? Objektivni »sestavni deli« nekega naroda, kot jih nacionalisti običajno razumejo, se pravi jezik, tradicije ter običaji, religija in nacionalno ozemlje po mnenju prvih italijanskih nacionalistov še niso dovolj za nastanek prave nacije. Neapeljski pravnik Pasquale Stanislao Mancini (1817–1888)⁸ je izhajajoč iz Mazzinijeve misli takole opredelil njihovo vlogo:

Ti elementi so kot inertna materija, zmožna življenja, a brez življenjske iskre. Vitalni duh, božanski dosežek oživljanja nacije, princip njene vidne eksistence ... je zavedanje nacionalnosti [...] Najdite še toliko materialnih in zunanjih skupnih značilnosti med skupino ljudi. Kljub temu ti ne bodo nikoli sestavljali nacije brez moralne enotnosti istega načina mišljenja, brez prevladujoče ideje, ki dela družbo to, kar je ... (citat po Gentile, 2009, 25).

Italianità nacionalizma *risorgimenta* torej prvenstveno ni bila nekaj naravnega in večnega. Zato tudi ni temeljila na izključno rasni oz. etnični osnovi. Tedanji nacionalizem je gotovo priznaval »realije«, kot so lingvistična enotnost, skupna kultura in običaji, religija itd., a vse to še ni bilo dovolj za resnično nacijo. Zanj je bila potrebna še duhovna komponenta oz. prepričanje o skupni preteklosti in pripadnosti, ki se je razvilo skozi zgodovinski proces. Šele to naj bi ostalim gradnikom dalo njihovo vitalno moč pri

8 V Avellinu rojeni Mancini je odigral pomembno vlogo v procesu združevanja Italije. Kot zagovornik liberalnih idej je bil prisiljen emigrirati iz reakcionarnega Kraljestva dveh Sicilij v Piemont, kjer je kmalu prevzel pomembne politične funkcije. Sodeloval je pri združevanju Italije, leta 1876, ko je oblast prevzela t. i. *Levica*, je prevzel funkcijo ministra za pravosodje, kasneje pa je postal tudi zunanji minister. Mednarodno je bil priznan kot strokovnjak za mednarodno pravo in arbitražo (Trecani, 2007).

gradnji nacije. Slednja je torej bila rezultat zgodovinskega procesa, ki svoj vrh dosega z združitvijo vsega naroda v neodvisno državo (Gentile, 2009, 30–31).

Bistven del ideologije mislecev *risorgimenta* je bilo spajanje nacionalnih idej z modernimi ideali svobode in napredka.⁹ Novonastala italijanska nacionalna država, za katero so se zavzemali, je bila razumljena kot nujna zveza med narodom in svobodo – nacionalna država naj bi tako postala nacija svobodnih in pred zakonom enakih državljanov, ki bodo osvobojeni vseh ostankov političnega in duhovnega zatiranja. Hkrati pa je bila politična svoboda razumljena kot nujen pogoj za razvoj ustrezne nacionalne zavesti. Le svobodni državljani bi namreč lahko razvili resničen občutek pripadnosti in povezanosti, ki je bistvena značilnost prave nacije. V tem smislu moramo razumeti znani rek piemontskega politika Massima d'Azeglia (1798–1866): »L'Italia è fatta. Restano da fare gli italiani.« (Gentile, 2009, 20–22).

ITALIJANSKE AVANTGARDE IN MODERNISTIČNI NACIONALIZEM

Neuspeh idej o radikalni preobrazbi naroda oz. nujnost kompromisa z liberalno monarhijo, pod zastavo katere je Italijansko kraljestvo nato dejansko nastalo, je že ob samem začetku nove države povzročilo določeno napetost. Nezmožnost novonastale države, da si zagotovi enakovreden status v koncertu velesil¹⁰ ter velike družbene spremembe povezane z modernizacijo so na prelomu stoletij nezadovoljstvo še zaostriale. Mladi nacionalistični intelektualci so zato brezkompromisno zavračali liberalno Italijo ter politično hegemonijo Giolittijevih liberalcev, t.i. »giolittismo.«¹¹ Ne glede na pogosto radikalne medsebojne razlike, jim je bila skupna zahteva po radikalnem prelomu, iz katerega bo lahko vstala nova Italija z novimi Italijani (Gentile, 2003, 29).

Britanski zgodovinar Roger Griffin je prepričljivo pokazal tesno povezanost med evropskim modernizmom in fašistično ideologijo (Griffin, 2007). Za celostno poznavanje fašističnega razumevanja nacionalnosti je zato poleg dediščine 19. stoletja potrebno upoštevati tudi vplive italijanskih avantgardnih gibanj na začetku 20. stoletja. Izmed slednjih moramo izpostaviti predvsem futuristično gibanje ter krog intelektualcev, ki so se zbirali okrog revije *La Voce*. Sam Mussolini je tako privatno priznal, da je srečanje z *La Voce* zanj predstavljalo pravo razodetje, ki je potrdilo prepričanje o njegovem poslanstvu.¹² Še

9 Predstavljene ideje se najjasneje izražajo v misli Giuseppeja Mazzinija (1805–1872). Za Mazzinija je združitve Italije predstavljala sredstvo za uresničitev od Boga danega poslanstva italijanskega ljudstva. Slednje naj bi preko duhovne in politične revolucije doseglo razvoj vseh svojih duhovnih moči v obliki nekakšne demokratične teokracije (Gentile 2003, 47–48).

10 Italijanske nacionaliste je bolel predvsem poraz v vojni proti Abesiniji (predvsem katastrofalen poraz v bitki pri Aduii) v letih 1895–1896, saj je bil poraz proti afriškim »barbarom« za evropsko silo še posebno sramoten.

11 Giovanni Giolitti (1842–1928) je s krajšimi presledki vodil vlado vse od 1903 do 1914. Čeprav so njegove vlade poskrbele za precejšnjo modernizacijo ter sprejele osnove socialne zakonodaje, se je obdobje njegovega vladanja v zgodovinski spomin zapisalo predvsem kot čas kompromisarstva, korupcije in volilnih prevar. Za Giolittijevo Italijo se je zato uveljavil posmehljiv izraz »Italietta« (Mack Smith, 1997, 199).

12 Podrobno o vplivu revije na Mussolinija prim. Gentile, 1976; več o reviji in njeni usmeritvi prim. Gentile, 2003, 27–41.

bolj odkrito pa je priznal svoj dolg futurizmu: »Ora, io formalmente dichiaro che, senza futurismo, non vi sarebbe stata rivoluzione fascista.« (Gentile, 2003, 41).

Tako futuriste kot tudi »vociane«¹³ je kljub razlikam združevalo več skupnih značilnosti, predvsem popolna vpetost v čutenje moderne dobe ter iskanje odgovorov na njene izzive. Obe skupini sta bili tudi tesno vpeti v nacionalistično čutenje. Hitro spreminjajoče se družbene razmere so nacionalistične intelektualce na začetku 20. stoletja postavile pred težko nalogo. Kakšen naj bo moderni narod, da bo znal odgovoriti na nove zahteve časa? Italijanski zgodovinar Emilio Gentile pravi, da lahko najpomembnejšo skupno točko obeh »gibanj« iščemo prav v t. i. modernističnem nacionalizmu. Tega pojma ne smemo razumeti kot ideološko koherentno gibanje, temveč bolj kot določeno senzibilnost oz. način doživljanja sveta. Njegova bistvena lastnost je pozitiven odnos do modernosti ter družbenih sprememb, ki jih je le-ta prinesla. Modernizacija je bila razumljena kot odprtje nove dimenzije v človeškem razvoju, ki lahko narodom omogoči nove možnosti razvoja. Modernistični nacionalizem je v procesih modernosti videl pravo eksplozijo človeške energije ter doslej nedoživet preskok v zgodovini človeške civilizacije (Gentile, 2003, 45–46).

Moderno čutenje se je povezovalo z izrazito palingenetično klimo, ki je ob prelomu stoletja zavlada v Italiji. Slednja je bila predvsem posledica neuspeha liberalnega projekta, ki od združitve Italije ni uspel izpeljati temeljite duhovne in socialne transformacije ter posledično navezati Italijane na novo državo. Zanj je značilna radikalna zahteva po prelomu z obstoječim dekadentnim stanjem, ki naj bi ga presegle s kulturno in politično revolucijo (Griffin, 2007, 196–197). Za zahtevano radikalno prenovo pa ni bilo potrebno le prevzete novih tehnoloških oz. ekonomskih pridobitev moderne, temveč radikalna »karakterna« transformacija. Italijanska nacija naj bi se znebila svojih zastarelih navad in omejitev, ki so bile rezultat stoletnega suženjstva, ter prevzela resnično moderno zavest¹⁴ (Gentile, 2003, 45–46).

Posebno pozitiven odnos do modernosti, ki se povezuje z zavračanjem vsega tradicionalnega, je značilen za futuristično umetniško gibanje. Futurizem je širši javnosti poznan predvsem po idejah, ki jih je *Manifesto del Futurismo* leta 1909¹⁵ razvil Italijan Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944). V njem je predstavil novo estetsko filozofijo, ki naj bi ustrezala moderni dobi. Marinettijeva vizija izstopa po radikalnem zavračanju preteklosti ter navduševanju nad značilnostmi moderne: industrializacijo, nasiljem, hitrostjo, mladostjo, tehniko itd. (Vaupotič, 2013, 4). Radikalen prelom s preteklostjo najbolje

13 Sodelavci revije *La Voce* so predstavljali ideološko heterogeno skupino. Podrobno o firenškem intelektualnem miljeju in njegovem vplivu na fašistično ideologijo prim. Adamson, 1993.

14 Palingenetično pričakovanje radikalnega preloma ter izoblikovanja nove civilizacije je v pogrebem govoru Giosuèju Carducciju (1835–1907) jasno izrazil vodilni pesnik liberalne Italije Gabriele D'Annunzio (1863–1938): »Tukaj je nov svet, tukaj je božanska komedija novih preobrazb, neverjetna količina duhovne energije, ki bo kmalu izbruhnila iz nereda ter se oblikovala v neznane oblike lepote [...] In povsod spopad za trge, spopad za bogastvo prinaša nevarnost vojaških spopadov [...] cel svet se napenja kot lok, ki je pripravljen izstreliti puščico.« (citat po Griffin, 2007, 199).

15 Marinetti je manifest sicer napisal že jeseni 1908, januarja 1909 je bil nato prvič objavljen kot predgovor Marinettijeve pesniški zbirki, februarja istega leta pa še v francoskem listu *Le Figaro* (Erjavec, 2009, 78).

predstavlja Marinettijeva zahteva po radikalnem prelomu z meščansko kulturno tradicijo. Manifest zato zahteva uničenje njenih paradigmatičnih »lieux de mémoire«¹⁶ – muzejev, knjižnic in drugih kulturnih institucij. Na ruševinah slednjih naj bi nato zrasla povsem nova moderna umetnost (Kuon, 2003, 258).

Čeprav je bil futurizem prvotno internacionalno usmerjen, je Marinettijevo gibanje kmalu opustilo svoje mednarodne stike in sprejelo zahtevo po kulturnem nacionalizmu, po 1. svetovni vojni pa se kmalu tudi povsem približalo fašizmu.¹⁷ Italijanska umetnost bi se morala podvreči kulturni revoluciji, da bi umetniška dela lahko bila resnično prepojena z *italianità*. Marinetti je 1923 Mussoliniju izročil manifest o obrambi italijanskosti, v katerem je izrazil upanje, da bo vlada pomagala mladim umetnikom pri obnovitvi italijanske kulturne superiornosti (Cannistraro, 1972, 119–120). Zahteve po radikalni karakterni preobrazbi, ki so zelo podobne kasnejšim fašističnim zahtevam, je italijansko futuristično gibanje izražalo že med 1. svetovno vojno. Italijani naj bi se znebili svojih negativnih starih navad in značilnosti. Revija *L'Italia futurista* je mednje uvrstila lastnosti kot so »mediocrità«, »vigliacheria«, »tradizionalismo«, »positivismo«, »burocrazia«, »timidezza«, »autoritarismo«, »pancioneria«, »egoismo«, »astuzia« ipd. (Kuon, 2003, 259). Vse to naj bi odpravila predvsem vojna, »sola igiene del mondo,« kot jo opredeljuje futuristični manifest. Po zmagi nad napačno samopodobo, naj bi se končno pokazala prava italijanska narava, ki raste iz same idealne italijanske zemlje, ki je »paese perfetto: dove esistono tutti i climi, dove il terreno ha tutte le pendenze, dove la vegetazione produce l'edelveis e la banana [...] (citat po Kuon, 2003, 263).

Ne glede na številne očitne podobnosti med modernističnimi gibanji na začetku 20. stoletja in kasnejšim fašizmom prvih ne smemo preprosto razumeti kot nekakšna proto-fašistična gibanja. Prav tako velike kot podobnosti so bile namreč tudi razlike. Celo futurizem, katerega vodilni predstavniki so se v veliki meri sčasoma res pridružili fašistični stranki in v novem režimu dosegli tudi pomembne položaje, je bil v nemirnem obdobju po koncu 1. svetovne vojne odprt tudi proti skrajni levisi oz. boljševiski Rusiji (Grdina, 2006, 258). Za razumevanje bodočega fašizma je pomembno predvsem intelektualno ozračje, v katerem so živeli in odraščali njegovi kasnejši voditelji in pripadniki.

FAŠIZEM IN *ITALIANITÀ*

Fašistično gibanje se je izoblikovalo v kriznem obdobju po 1. svetovni vojni, ko so Italijo pretresali delavski nemiri (t.i. *biennio rosso*) in nacionalistično vrenje zaradi domnevno »pohabljenе zmage«. ¹⁸ Izpostaviti pa moramo tudi veliko razočaranje številnih

16 Podrobno o pomenu paradigmatičnih krajev spomina prim. Nora, 1998.

17 Pregled razvoja futurističnega gibanja s posebnim ozirom na njegovo sodelovanje v fašističnem projektu prim. v Berghaus, 1995.

18 Podrobneje o kriznih razmerah v povojni Italiji prim. Milza, 2012, 704–717. Razumevanje zgodovinskega konteksta, v katerem se izoblikuje določeno politično gibanje s svojo lastno ideologijo je bistveno, ker se ideje in mentalitete ne »sprehajajo« prosto po svetu. Za razumevanje fašističnega razumevanja nacije je torej potrebno upoštevati zgodovinske okoliščine in procese, v katerih se je fašistično gibanje rodilo, ter interakcije s splošnim duhovnim stanjem v Italiji na začetku 20. stoletja.

idealističnih italijanskih nacionalistov, ki so pričakovali, da bo vojna skladno s predvojnimi pričakovanji prerodila in povezala Italijane v pravo nacijo. V tem naelektrenem ozračju je Benito Mussolini (1883–1945) 23. marca 1919 v Milanu ustanovil gibanje *Fasci di combattimento*, ki je v prihodnjih letih doživelo silovit vzpon (Duggan, 2013, 1–22).

V fašizmu so našli svoje domovanje številni elementi predvojne nacionalistične ideologije.¹⁹ Kljub temu bi bilo narobe fašizem označiti kot golo nadaljevanje italijanskega nacionalizma 19. stoletja, saj je gibanje prejšnje ideje deloma preoblikovalo, deloma pa vključilo v novo izvorno sintezo. Emilio Gentile trdi, da lahko v fašistični nacionalni misli najdemo ideje o superiornosti naroda in njegovega poslanstva, mit o nacionalni regeneraciji ter mit o zmagi nad izzivom moderne, kar so predstave, ki so odločilno vlogo odigrale že v starejšem nacionalizmu. Kar manjka, je bistvena sestavina nacionalnega mita *risorgimenta* – prepričanje o povezanosti med nacionalno idejo in svobodo oz. emancipacijo kot jo je razumela liberalna misel. Čeprav je fašizem tako vsaj retorično nadaljeval tradicijo *risorgimenta*,²⁰ je odstranil njegovo bistvo. Skladno s tem je odpadla tudi ideja o miroljubni koeksistenci med nacionalnimi državami (Gentile, 2009, 143–145).

Fašistični nacionalizem v začetku ni imel jasno definirane zgodovinske ali sociološke teorije o naciji, temveč je izhajal iz eksistencialnih izkušenj, ki so prevladovala v predvojni in vojni Italiji. Številni bodoči pripadniki fašističnega gibanja so navdušeno sodelovali v vojnem naporu, prepričani, da so del velikega palingenetičnega dogodka, ki bo ustvaril nov tip italijanske nacije. Zmaga v vojni je te občutke le potrdila. Giuseppe Bottai (1895–1959) je tako dejal, da naj bi se v jarkih prve svetovne vojne zgodila »italijanska revolucija«, ki naj bi uničila liberalno meščansko Italijo ter ustvarila nove, trdnejše Italijane (Gentile, 2001, 38–39). Mussolini pa je leta 1922 izjavil: »Ustvarili smo lasten mit. Mit je vera, strast. Ni potrebno, da predstavlja realnost. Je realnost v smislu, da je spodbuda, da je upanje, da je vera in pogum. Naš mit je nacija, naš mit je veličina nacije. [...]« (Mussolini, 1954, 214). Kot politični mit²¹ nacija ni bila razumljena kot nesprenmenljivo naravno dejstvo, temveč kot nedokončan proces, ki je odpiral pot in hkrati zahteval radikalno preoblikovanje italijanskega značaja.

19 Simptomatično je ravnanje Luigija Federzonija (1878–1967) in drugih nacionalističnih politikov in intelektualcev zbranih okrog stranke Partito Nazionalista, ki se je 1923 združila s Partito Nazionale Fascista, njeni najpomembnejši člani pa so zasedali visoke funkcije v fašističnem režimu.

20 Sklicevanje na tradicijo *risorgimenta* sicer še zdaleč ni bilo zgolj retorično sredstvo. Številni skvadristi in njihovi lokalni *rasi* so iskreno verjeli, da nadaljujejo oz. dokončujejo delo Mazzinija in Garibaldija. Italo Balbo (1896–1940), tedaj *ras* v Ferrari, je npr. diplomiral iz Mazzinijeve ekonomske in socialne misli. Za »mazzinijanca« se je opredeljeval tudi Dino Grandi (1895–1988), ki je začel kot vodja skvadrstov v Bologni (Duggan 2013, 51).

21 Koncept mita, kot ga je razumel fašizem, moramo nekoliko podrobneje pojasniti. Pod tem pojmom si v tem kontekstu namreč ne smemo predstavljati mita v običajnem pomenu besede; t. j. kot pripoved o zgradbi ali nastanku sveta, v kateri nastopajo bogovi, kozmične naravne sile, in druge nezgodovinske osebe (Goljavšček, 1993, 162). Fašistični koncept mita je temeljil na idejah francoskega sindikalističnega misleca Georgesa Sorela, za katerega je bil mit preprosto živo prepričanje, ki lahko služi kot mobilizacijsko in legitimacijsko sredstvo določene družbene skupine oz. njenih političnih ciljev (Kołakowski, 2005, 475–491; Jennings, 1985). Podrobno o povezavah med Sorelovo mislijo in fašizmom prim. Sternhell et al., 1999.

Romanità kot paradigmatična značilnost fašistične italianità

Temeljni fašistični mit je predstavljal t. i. *romanità* oz. rimskosti. Sklicevanje na dediščino rimskega imperija samo po sebi ni predstavljalo novosti, saj je slednja vse od srednjega veka pogosto služila kot vir politične in kulturne legitimacije. V času razsvetljenstva se je razvila predstava o Rimu kot nosilcu univerzalne civilizacijske naloge. Kot tako jo je v Italiji sprejel Mazzini – novoustanovljena Italija naj bi kot naslednica starega Rima prinesla novo civilizacijsko paradigmo sožitja med svobodnimi narodi. Mazzinijeva humanistična vizija ni zaživela. Proti koncu stoletja jo je postopala popolnoma nadomestilo prepričanje o rimski politični superiornosti, ki je služila kot legitimacija imperialističnih teženj Kraljevine Italije (Falasca-Zamponi, 2000, 90–91; Visser, 1992, 6–8).

Fašizem se je pri povečevanju *romanità* tako naslanjal na nacionalistično tradicijo »stare« Italije. Kar je novo, je centralni pomen, ki ga je fašistični režim pripisoval Rimu kot paradigmatičnemu arhetipu in središču svoje ideologije. Rim je bil razumljen kot začetnik italijanskega duha, kot svet prostor, kjer se je prvič pokazala njegova veličina in civilizacijska vloga. Z mitom o Rimu je bil torej neločljivo povezan tudi fašistični koncept *italianità*. Prerajeno italijansko ljudstvo naj bi se sedaj dvignilo v novo življenje kot duhovni dedič Rimljanov, da bi ustvarilo novo civilizacijo. Fašistična doba je bila tako umeščena v trak človeške zgodovine kot nadaljevanje njenega najslavnejšega obdobja (Gentile, 2010, 222).

Pri tem je potrebno poudariti, da skladno s splošnim odnosom do preteklosti, fašistični rimski mit nikakor ni bil usmerjen v preteklost, temveč v prihodnost. Fašizem ni želel biti zgolj varuh podedovane rimske tradicije, temveč stvaritelj nove tradicije in nove civilizacije. Zato se ni nostalgичno obračal v izgubljeno slavno preteklost ter častil njene ostanke. Rimska preteklost je nasprotno služila kot »skladišče« mitov, s pomočjo katerih je bilo mogoče usmerjati in oblikovati prihodnost. Tradicija zato ni smela biti nekaj svetega in nedotakljivega, temveč živa duhovna sila, ki naj pripomore k zahtevanemu preporodu nacije (Gentile, 2003, 60–61). Mussolini je leta 1922 tako zelo jasno opredelil fašistično razumevanje Rima:

Praznovati rojstvo Rima pomeni praznovati našo civilizacijo, pomeni povečevati našo zgodovino in našo raso, pomeni trdno počivati v preteklosti, da bi se lahko bolje pognali v prihodnost. [...] Rim, ki ga častimo, seveda ni Rim spomenikov in ruševin... Rim, ki ga častimo, a predvsem Rim, o katerem sanjamo in se nanj pripravljamo, je drugačen: ne sestoji iz slavnih kamnov, temveč živih duš, ni kontemplacija preteklosti, temveč težko delo za prihodnost²² (Mussolini, 1956, 434).

Mit o *romanità* je vplival na praktično vse aspekte javnega življenja v fašistični Italiji.²³ Najizraziteje se je rimski mit kazal v samem simbolu fašistične stranke, ki ji je dajal tudi ime. To je bil t. i. liktorski snop ali *fascio littorio*. Slednji je bil sestavljen iz butare enako

22 Poudaril M. B.

23 V nadaljevanju bom izpostavil le nekaj najbolj reprezentativnih primerov. Za splošen pregled prim. Nelis, 2011. Prim tudi Falasca-Zamponi, 2000, 90–100; Cannistraro, 1972.

dolgih palic povezanih okrog sekire. V antičnem Rimu so ga kot znamenje avtoritete nosili nižji magistrati imenovani liktorji, ki so kot straža spremljali izvoljene magistratne Republike. Kot tak je *fascio* kmalu zašel v politično simboliko moderne Evrope, saj so ga kot simbol združenosti oz. skupnosti uporabljali že v času francoske revolucije. V fašistični Italiji se je *fascio* pojavljal na brezštevilih javnih stavbah, spomenikih, vladnih dokumentih, publikacijah, v grbih raznoraznih društev, z njegovo podobo so se začeli dokumentarni filmi instituta *Luce*, njegovo ime je leta 1932 prevzelo tudi novoustanovljeno mesto Littoria (danes Latina) v Laciju. Leta 1936 je s kraljevim dekretom liktorski snop postal državni emblem, kar je logično sledilo fašistični težnji po enačenju pripadnosti *italianità* s svojo ideologijo (Falasca-Zamponi, 2000, 95–99).

Skladno z idejo »žive zgodovine,« ki naj usmerja in oblikuje prihodnost, je fašistični režim stremel tudi k urbanistični prenovi,²⁴ ki je bila najbolj izrazita v Rimu kot političnem in duhovnem centru *romanità*.²⁵ Rimskost je moral izražati tudi urbani prostor, zato naj bi arhitekturna prenova »osvobodila« arhitekturne ostanke »pravega« Rima, ki je za fašiste svoj vrh našel v avgustejski dobi. Režim je tako po eni strani vlagal velika sredstva v arheološke raziskave, ki so dosegle tudi pomemben znanstven napredek. Kot primer tega lahko izpostavimo mojstrsko restavracijo Are Pacis, enega najznamenitejših spomenikov cesarja Avgusta. Po drugi strani pa so vsi ostanki preteklosti, ki se niso skladali s fašistično vizijo žive povezave med nekdanjo rimsko veličino in sedanjo Mussolinijevo državo, veljali za nepotrebno zgodovinsko navlako, ki jo je potrebno odstraniti. Prenova Rima je tako povzročila tudi veliko kulturno opustošenje, saj so v želji »osvoboditi« čim več ostankov klasičnega Rima uničili mnogo srednjeveških in drugih zgradb (Lazzaro, 2005, 20–21).

Državljan-vojak kot model novega Italijana

Preoblikovanje značaja italijanskega naroda naj bi ustvarilo nov tip *italianità*, ustrezen fašističnim idealom. Dinamika tega procesa, ki je že bila nakazana pri uveljavljanju *romanità*, je bila deloma odvisna od notranje- in zunanjepolitičnega konteksta.²⁶ Največji zagon je dosegla v 30-ih letih, ko je generalni sekretar stranke postal Achille Starace (1889–1945). Za to obdobje je značilno stopnjevanje »liktorskega kulta,« čedalje bolj sofisticiranega procesa širjenja mitoloških predstav, javnih manifestacij, fašističnih organizacij, ki naj bi preko oblikovanja nove sekularne religije preoblikovale značaj nacije in ustvarile »novega Italijana« (Payne, 1997, 214–215).

A kakšen naj bi bil fašistični prenovljeni Italijan konkretno? Katere značilnosti so opredeljevale nov koncept italijanskosti? Nekatere temeljne značilnosti predstavlja

24 Splošno o vlogi arhitekture v fašističnem režimu prim. Nicoloso, 2011. Ustvarjanje fašističnega urbanega prostora je na primeru istrske Raše analiziral Jure Ramšak (Ramšak, 2015, 33–66).

25 A nanj nikakor ni bila omejena. Kot del prostorskega vzpostavljanja »rimskosti« so vsa naselja morala dobiti vsaj eno *Via Roma*. Na Siciliji sta mesti Girgenti in Castrogiovanni nazaj dobili svoji imeni iz rimskih časov, Agrigent in Enna. Skrajnost poudarjanja *romanità*, ki prehaja že v banalnost, se kaže npr. v spremembi meje med pokrajinama, da se je Monte Fumaiolo, kjer izvira reka Tibera, ni več nahajal v Toskani, temveč v Romanji (Gilmour, 2012, 309).

26 Podrobno o razvoju tega procesa prim. Gentile, 2009, 143–197.

Benito Mussolini v svojem delu *Doktrina fašizma*:²⁷ »Fašizem zahteva aktivnega in z vsemi svojimi močmi v akcijo vpreženega človeka [...] Življenje pojmuje kot borbo, misleč, da pristoji človeku doseči takšno, kakršno je resnično dostojno njega, tako, da najprej samega sebe pretvori v (fizično, moralno, intelektualno) orodje, s katerim ga more zgraditi.« (Mussolini, 1941, 7).

Podobno tudi fašistična himna *Giovinezza*²⁸ vsebuje naslednje pomenljive verzice: »Dell'Italia nei confini / Son rifatti gli italiani; / Li ha rifatti Mussolini / Per la guerra di domani [...]« (Pugliese, 2001, 55). Iz navedenih verzov lahko razberemo nekatere tipične fašistične postulate, ki so se zrcalili tudi v novem konceptu italijanskosti. Izpostavljena je predvsem zahteva po radikalnem prerodu nacije, ki se tesno povezuje z vlogo mitičnega voditelja (Mussolinija) ter usmerjenost v prihodnost (»per la guerra di domani«). Izrazilo je tudi pozitivno vrednotenje vojne oz. nasilja kot nekaj naravnega.

V praksi je to pomenilo, da fašizem zahteva državljana-vojaka, vzgojenega po fašistični zapovedi »Credere, obbedire, combattere«. V fašistični ideologiji se državljan in vojak neločljivo stapljata, kar jasno izraža že zgornji Mussolinijev zapis. Novi fašistični človek je temeljil na borcu iz velike vojne, ki se je iz vojne vračal kot nov tip Italijana.²⁹ Prototip novega Italijana je torej postal veteran/skvadrist; ta naj bi spodnesel stari vodilni razred in osvojil oblast. Bil je mlad, drzen, pogumen, pol življenjske sile, z zdravimi nagoni in čustvi, pripravljen na nasilje. Kot tak je predstavljal pravo antitezo pomehkuženemu, sentimentalnemu, strpnemu, človekoljubnemu predvojnemu meščanu oz. liberalcu. Carlo Scorza (1897–1988), zadnji državni sekretar PNF je tako npr. izjavil, da preoblikovani Italijan »ne sme imeti ničesar skupnega z Italijanom iz preteklosti. Razen skupnih slavnih izročil, navad in jezika mora fašist – Italijan jutrišnjega dne – predstavljati najpopolnejše nasprotje demoliberalnega državljana, okuženega z vsemi dvomi in oslabljenega od vseh demagogij. Tudi fizično mora biti drugačen.« (citat po Gentile, 2010, 242).

Vitalnost in nemehkužnost fašističnih Italijanov in Italijank je režim skušal zagotoviti s številnimi kampanjami, ki so segale vse od spodbujanja športne aktivnosti do preganjanja »meščanske« vpljudnostne slovnične oblike *Lei* (Mosse, 1998, 160–162; Falasca-Zamponi, 2000, 106–107). V tem procesu je bistveno vlogo odigralo tudi spodbujanje visoke natalitete. Mussolini je v nagovoru Velikemu svetu 7. januarja 1927 jasno predstavil svoje vizijo tedanje Evrope, ki jo je zaznamovalo predvsem ostro nasprotje med dekadentno Francijo in vitalno fašistično Italijo, katere največje bogastvo predstavlja prav sorazmerno visoka nataliteta. Prepričanje, da se moralno zdravje nacije zrcali prav v njeni demografski sliki,

27 Delo je Mussolini ob pomoči Giovannija Gentileja (1875–1944) napisal leta 1932 kot geslo »Fašizem« za *Enciclopedia Italiana*. To enciklopedično geslo je bilo kasneje večkrat natisnjeno pod naslovom *Dottrina del fascismo* (Nolte, 2008, 308). Leta 1941, najverjetneje ob priložnosti Ljubljanske pokrajine, ki so ji fašistične oblasti dovolile določeno kulturno avtonomijo, je nastal tudi slovenski prevod.

28 Pesem je z besedilom, ki je sprva povečevalo le prekipajoče življenjske moči, nastala že leta 1909, ko je bil Mussolini še socialistični radikalec. Prvotno nepolitično besedilo so nato nadomestili angažirani verzi Salvatoraja Gotte (Grdina, 2006, 260).

29 Številni vojni veterani, predvsem nekdanji pripadniki elitnih jurišnih enot arditov, so se pridružili porajajočim se *fascijem*, večinsko pa so bili člani veteranske organizacije ANC (*Associazione nazionale dei combattenti*), ki je bila nacionalistično usmerjena (Dogliani, 2008, 21–23).

je bilo vsesplošno razširjeno v širokem spektru evropskega političnega prostora,³⁰ zato ni presenetljivo, da je fašizem pri svoji politiki spodbujanja natalitete užival široko podporo, pri kateri lahko izpostavimo Katoliško cerkev³¹ (Duggan, 2013, 119–124). Fašistični pro-natalitetna politika je zajemala širok nabor ukrepov. Že decembra 1925 je tako npr. režim ustanovil urad *Opera nazionale per la protezione della maternità e dell'infanzia*, ki naj bi predvsem pomagal pri zmanjševanju zelo visoke otroške mortalitete. Slednja je v fašistični Italiji bila vseskozi bistveno večja kot v »dekadentnih« zahodnih demokracijah.³² Poleg ekonomskih spodbud parom z velikim številom otrok se je režimska demografska politika osredotočala na spodbujanje tradicionalnih spolnih vlog, preganjanje abortusa in kontracepcije (Bosworth, 2006, 266–267).

Fašistične demografske politike ne smemo razumeti le kot željo po domači regeneraciji – slednja je bila neločljivo povezana z aktivno zunanjo politiko. Ko je Mussolini 26. maja 1927 napovedal, da naj bi prebivalstvo Italije v prihodnjih dvajsetih letih naraslo za kar 20.000 000 ljudi, je s tem jasno napovedal tudi pomen demografije v zunanjepolitičnih vprašanjih. Relativno nizko število Italijanov je namreč primerjal z veliko številnejšimi Nemci, Slovani in Britanci. Sklical se je na zgled Rimskega imperija, ki naj bi propadel prav zaradi svoje dekadence in demografskega nazadovanja (Mussolini, 1957, 364–7). Mussolini je torej jasno izrazil fašistično prepričanje, da se v visoki nataliteti ne kaže le moralni značaj nacije, temveč da je slednja nujna tudi za agresivno zunanjo politiko. Oba fenomena sta se medsebojno torej nujno povezovala oz. predpostavljala drug drugega (Duggan, 2013, 123)

Fašistična država in *italianità*

Za konec se moramo posvetiti še odnosu med nacijo in državo v okviru fašistične ideologije. V ideologiji nacionalizma je nacija predstavljala dokončno vrednoto v političnem prostoru, saj je združevala različne svetovnonazorske usmeritve pod skupnim okriljem nacionalne pripadnosti.³³ V fašistični misli je bil narod nasprotno podrejen državi, kot sta v *Doktrini fašizma* njuno razmerje opredelila Mussolini in Gentile:

Narod ne rodi države, kakor je krivo proglašal naturalizem, ki je služil kot temelj propagande za nacionalne države v 19. stoletju. Nasprotno, država ustvarja narod, ki se zaveda svoje lastne moralne enotnosti, volje in torej efektivne eksistence. Pravica naroda do neodvisnosti ne izvira iz književne in idealne zavesti lastnega bitja, še manj iz več ali manj zavednega in neplodnega dejanskega položaja, marveč iz aktivne

-
- 30 O pravi »demografski paniki«, ki je že v drugi polovici 19. stol. zavladata v Franciji prim. Le Bras, 2003.
- 31 Politični katolicizem v Evropi je predstavljen v številnih sintetičnih delih. Prim. Conway, 1997 ter Kaiser in Wohnout, 2004. Sliko tedanje katoliške vizije družbene prenove je na slovenskem primeru podrobno analiziral Gašper Mithans (Mithans, 2014). Širši časovni okvir podaja Egon Pelikan (Pelikan, 1997).
- 32 Kljub velikim vložnim sredstvom in propagandi, ki je spremljala delovanje organizacije ONMI, je bil uspeh pičel – leta 1940 je otroška smrtnost še vedno ostala pri visokih 10,3 % ter tako od leta 1922 upadla le za približno 2,5 % (Bosworth, 2006, 244–245).
- 33 V tej luči moramo razumeti spopad med Katoliško cerkvijo in nacionalistično-liberalnimi gibanji v 19. stoletju, na Slovenskem predvsem delovanje Antona Mahničiča (1850–1920). Več o tem prim. Pelikan, 2006.

zavesti, iz aktivne politične volje, ki je pripravljena dokazati svojo lastno pravico: to je iz nekakšne že nastajajoče države. (Mussolini, 1941, 12).

Bistvena novost fašistične *italianità* je torej izvivala iz težnje po ukinitvi dualizma med družbo in nacionalno državo, ki je bila temeljni postulat liberalnega režima. Fašizem je nasprotno zahteval totalitarno državo, ki se bo organsko popolnoma spojila z nacijo. Nacija se je posledično lahko uresničevala le znotraj države. Rezultat fašističnega enačenja italijanskosti s svojo lastno ideologijo je bil, da Italija ni bila več razumljena kot skupna domovina vseh Italijanov ne glede na različna politična prepričanja in druge razlike. Fašizem je tako prevzel monopol nad nacionalizmom, posledično pa se je v fašistični ideologiji ter novi fašistični Italiji pojem fašista in Italijana povsem združil. *Italianità* se je povsem stopila s fašizmom (Gentile, 2009, 145–146). Nasprotnike fašizma gibanje ni dojemalo kot preproste politične nasprotnike, temveč kot »antiitalijane«, kot sovražnike nacije, ki so celo antropološko nekompatibilni z novim italijanskim človekom (Gentile, 2010, 238–239).

Iz tega razloga lahko torej rečemo, da je resnični revolucionarni mit fašizma bila ustanovitev nove totalitarne države. Če je v nacizmu in komunizmu nadzor nad državo predstavljal le sredstvo za doseg končnega cilja (v prvem primeru je bilo to gospodstvo arijske rase, v drugem pa svetovna brezrazredna družba), po dosegu tega pa bi država pravzaprav postala nepotrebna,³⁴ je za fašizem izgradnja idealne države bila cilj sama po sebi. V tem oziru fašizem tako deluje kot nekakšen naslednik Mazzinijeve ideje o poklicanosti italijanskega ljudstva, da rojeva nove oblike civilizacije (Gentile, 2010, 114–155).

Ideologija italijanskega fašizma je imela univerzalne ambicije. Želela je predstavljati odgovor na aporije moderne dobe; evropsko civilizacijo naj bi rešila pred nevarnostjo degeneracije, ki sta jo za fašiste predstavljala materialistični egalitarizem komunizma ter individualistični hedonizem zahodnih demokracij. Fašistične vrednote, principi in institucije naj bi popeljali moderno civilizacijo v novo ero. Univerzalna dimenzija fašizma se je navezovala na rimsko civilizacijsko funkcijo oz. mit o *romanità* – fašizem se je predstavljal kot nadaljevanje »rimske revolucije«, ki je prej barbarsko Evropo prekrvasila z italijanskimi genijem (Gentile, 2009, 149; 171–182).

SKLEP

Raziskovalci si niso enotni, kakšen je bil dejanski uspeh sofisticiranega procesa estetizacije politike in množične organizacije.³⁵ Del avtorjev tako trdi, da si je fašistični režim pridobil konsenz večinskega dela italijanskega prebivalstva, ki je sprejelo fašistični koncept nacije ter sodelovalo v projektu njene izgradnje.³⁶ Nasprotno drugi trdijo, da

34 Prim. npr. Engels, 1958.

35 Mussolini, ki je čedalje bolj spoznaval, da je vizija antropološke revolucije spodletela, se je v zadnjih letih fašističnega režima vedno pogosteje zaničljivo izražal o Italijanih, ki se niso izkazali vredne njegove vizije: »Manjka mi surovina. Tudi Michelangelo je za svoje kipe potreboval marmor. Če bi imel samo glino, bi bil zgolj keramik.« (citata po Gentile, 2010, 251).

36 S tezo o konsenzu, ki ga je režim užival med ljudstvom, je v 70-ih letih številne kontroverze sprožil Renzo

so fašistični poskusi naleteli na podoben neuspeh kot D`Azeglioove zahteve po »novih Italijanih«. Večina italijanskega prebivalstva naj bi do njih ostala indiferentna.³⁷

Ne glede na odprto vprašanje o (ne)uspehu fašistične antropološke revolucije, ni nobenega dvoma o njenih ambicijah. Zdi se, da je ambicija po radikalni nacionalni prenovi vsaj do določene mere izhajala iz razvojnega procesa, ki ga je začelo, a nikoli uspešno dokončalo, že gibanje *risorgimento*. Prepričanje oz. zahteva po radikalni nacionalni prenovi tako nikakor ni predstavljala fašistične posebnosti, temveč nadaljevanje starejših nacionalističnih teženj. Fašizma kljub temu ne smemo razumeti le kot nadaljevanje prejšnje nacionalistične tradicije, temveč tudi kot specifičen izraz razburkane intelektualne oz. družbene klime v Italiji na začetku 20. stoletja, posebno po I. svetovni vojni. Fašizem je sicer nadaljeval s tradicijo zahtev po transformaciji, a jih tudi predrugal. Če je liberalno nacionalno gibanje skušalo izvesti proces emancipacije sledeč klasičnim liberalnim vrednotam, je fašizem želel predvsem spojiti nacijo z državo v totalno politično skupnost. Fašizem je *italianità* enačil s svojo lastno ideologijo; pravi Italijan je postal sinonim za pravega fašista. Kot antropološki model zanj pa je služil fašistični skvadrin, ki naj bi s svojo vitalnostjo in predanostjo državi predstavljal popolno antitezo predvojnemu dekadentnemu Italijanu. V nekem aspektu se fašistični koncept nacionalne pripadnosti torej ne kaže kot nadaljevanje oz. stopnjevanje nacionalistične tradicije, temveč kot njeno nazadovanje. Nacionalna pripadnost namreč ni bila več razumljena kot dokončna politična vrednota, okvirom katere se morajo podrežati tudi različne politične usmeritve oz. svetovni nazor. Na to mesto je stopila fašistična ideologija.

De Felice (De Felice, 1974). Pregled avtorjev, ki podobno zagovarjajo tezo o konsenzu navaja Roberta Pergher (Pergher, 2012, 100).

37 Tako tezo zastopa predvsem R. J. B. Bosworth (Bosworth, 2006).

“DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI”. ITALIAN
FASCISM AND HIS CONCEPT OF *ITALIANITÀ*

Matic BATIC

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: matic.batic@zrs.upr.si

SUMMARY

This paper deals with the concept of Italianity as part of the Italian fascist ideology. A descriptive overview of the fundamental characteristics of the model is intertwined with a description of the means the fascist authorities used in trying to redesign the Italian national character. In addition, the paper explores the aspects of change and continuity that characterize the relationship between the fascist and the older nationalistic ideologies of italianità.

Though certain notions of cultural belonging to Italianness can be found as early as the Middle Ages, italianità assumed a significant political role only in the 19th century, in the so-called risorgimento period. The national movement of the time linked the struggle to establish a nation state to demands for an emancipatory national renewal – the new Italian state would become a country of free individuals liberated from all vestiges of backwardness. The unrealized social revolution and the rapid changes in society at the turn of the century helped establish the so-called modernist nationalism in the early 20th century, which heavily influenced the subsequent fascist movement.

The latter, after taking power, tried to carry out a radical anthropological revolution. In order to achieve this, the fascist regime employed the sophisticated process of the so-called aestheticization of politics as well as the capillary organization of the masses by means of various fascist professional associations. Even though the demand for palingnetic reform per se was based on an older heritage, fascism established its own national concept. Its central innovation lay in the demand for state and civil society to unite and form a total political community, and for Italianity to merge with fascist ideology. The liberal demands for emancipation disappeared. True Italian became a synonym of true fascist. The anthropological model for the Italian took the form of a fascist squadrista, who would, with his fighting spirit, vitality and loyalty to his country, bring Italy to the leading position among world powers. Following the mythological notion of being the heir to the Roman Empire (romanità), the ideology of Italian fascism understood its mission as the universal solution to the aporias of the modern era and as the salvation from the double danger of the egalitarianism of the Soviet Union and the hedonism of the Western democracies.

Keywords: fascism, italianità, nationalism, Benito Mussolini, myth, anthropological revolution

VIRI IN LITERATURA

- Alighieri, D. (2012):** *La divina commedia. Commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi.* Milano, O. Mondadori.
- Mussolini, B. (1941):** *Doktrina fašizma.* Roma, Novissima.
- Mussolini, B. (1954):** *Opera omnia di Benito Mussolini XV: al secondo Congresso dei Fasci al Trattato di Rapallo (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel).* Firenze, La fenice.
- Mussolini, B. (1956):** *Opera omnia di Benito Mussolini XVIII: Dalla Conferenza di Cannes alla Marcia su Roma (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel).* Firenze, La fenice.
- Mussolini, B. (1957):** *Opera omnia di Benito Mussolini XXII: Dall'attentato Zaniboni al discorso dell'Ascensione (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel).* Firenze, La fenice.
- Adamson, W. L. (1993):** *Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism.* Cambridge, Harvard University Press.
- Berghaus, G. (1995):** *Futurism and Politics: From Anarchist Rebellion to Fascist Reaction, 1909–1944.* Providence, Oxford, Berghahn Books.
- Boaglio, G. (2008):** *Italianità. Eine Begriffsgeschichte.* Wien, Praesens.
- Bosworth, R. J. B. (2006):** *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship.* London, Penguin Books.
- Breuilly, J. (ur.) (2013):** *The Oxford Handbook of the History of Nationalism.* Oxford, Oxford University Press.
- Brubaker, R. (1996):** *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Cannistraro, P. V. (1972):** *Mussolini's Cultural Revolution: Fascist or Nationalist?* *Journal of Contemporary History*, 7, 3-4, 115–139.
- Conway, M. (1997):** *Catholic politics in Europe, 1918–1945.* London, Routledge.
- De Felice, R. (1970):** *Le interpretazioni del fascismo.* Bari, Laterza.
- De Felice, R. (1974):** *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso, 1929–1936.* Torino, Einaudi.
- De Felice, R. (1982):** *Intervista sul fascismo (ur. Michael A. Ledeen).* Roma, Bari, Laterza.
- Dogliani, P. (2008):** *Il fascismo degli Italiani; una storia sociale.* Torino, UTET.
- Duggan, C. (2013):** *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy.* London, Vintage Books.
- Engels, F. (1958):** *Gospoda Evgena Dühninga prevrat v znanosti: »Anti-Dühning«.* Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Erjavec, A. (2009):** *Estetika in politika modernizma.* Ljubljana, Študentska založba.
- Falasca-Zamponi, S. (2000):** *Fascist spectacle. The aesthetics of power in Mussolini's Italy.* Berkeley, University of California Press.
- Gentile, E. (1976):** *Mussolini e La Voce.* Firenze, G. C. Sansoni.
- Gentile, E. (2003):** *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism.* Westport, London, Praeger.

- Gentile, E. (2009):** *La grande Italia. The Myth of the Nation in the Twentieth Century.* Madison, University of Wisconsin Press.
- Gentile, E. (2010):** *Fašizem: zgodovina in interpretacije.* Ljubljana, Modrijan.
- Gilmour, D. (2012):** *The Pursuit of Italy. A History of a Land, its Regions and their Peoples.* London, Penguin Books.
- Goljavšček, A. (1993):** Mit. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 7. Ljubljana, Mladinska knjiga, 162.
- Grdina, I. (2006):** *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije.* Ljubljana, Založba ZRC.
- Griffin, R. (2007):** *Modernism and Fascism. The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler.* Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Jennings, J. R. (1985):** *Georges Sorel: The Character and Development of his Thought.* London, Palgrave Macmillan.
- Kaiser, W. in Wohnout, H. (ur.) (2004):** *Political Catholicism in Europe 1918–45.* London, Routledge
- Kohn, H. (1960):** *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background.* New York, The Macmillan Company.
- Kolakowski, L. (2005):** *Main Currents of Marxism.* New York, London, W. W. Norton and Company.
- Kuon, P. (2002):** *Ritti sulla cima del mondo ... Italianità im Umkreis des Futurismus.* V: Grimm, R. R. et al. (ur.): *Italianità. Ein literarisches, sprachliches und kulturelles Identitätsmuster.* Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Lazzaro, C. (2005):** *Forging a Visible Fascist Nation. Strategies for Fusing Past and Present.* V: Lazzaro, C. & Crum, R. J. (ur.): *Donatello among the Blackshirts. History and Modernity in the Visual Culture of Fascist Italy.* Ithaca, London, Cornell University Press.
- Le Bras, Hervé (2003):** *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju.* Ljubljana, Studia humanitatis.
- Leerssen, J. (2006):** *National Thought in Europe. A Cultural History.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Mack Smith, D. (1997):** *Modern Italy: A Political History.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Milza, P. (2012):** *Zgodovina Italije.* Ljubljana, Slovenska matica.
- Mithans, G. (2014):** *Rimskokatoliška cerkev in poskusi »očiščenja« škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in »nemoralne« filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnimi vojnami. Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 1, 130–143.
- Mosse, G. L. (1998):** *Image of Man: The Creation of Modern Masculinity.* Cary, Oxford University Press.
- Nelis, J. (2011):** *From ancient to modern: the myth of romanità during the ventennio fascista. The written imprint of Mussolini's cult of the »Third Rome«.* Bruxelles – Brussel, Roma, Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- Nicoloso, P. (2011):** *Mussolini architetto. Propaganda e paesaggio urbano nell'Italia fascista.* Torino, Einaudi.

- Nolte, E. (2008):** Der Faschismus in seiner Epoche: Action française, italienischer Faschismus, Nationalsozialismus. München, Zürich, Piper.
- Nora, P. (1998):** Realms of Memory – Rethinking the French Past. New York, Columbia University Press.
- Smith, A. D. (2005):** Nacionalizem. Teorija, ideologija, zgodovina. Ljubljana, Krtina.
- Steininger, R. (2003):** South Tyrol: A Minority Conflict of the Twentieth Century. New Brunswick, London, Transaction Publishers.
- Sternhell, Z. et al. (1999):** Die Entstehung der faschistischen Ideologie. Von Sorel zu Mussolini. Hamburg, Hamburger Edition.
- Payne, S. G. (1997):** A History of Fascism, 1914–1945. London, UCL Press.
- Pelikan, E. (1997):** Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2006):** Anton Mahnič – fundamentalizem in avtonomija. Annales, Series Historia et Sociologia, 16, 1, 7–14.
- Pergher, R. (2012):** Staging the Nation in Fascist Italy's »New Provinces«. Austrian Historical Yearbook, 43, 98–115.
- Pugliese, S. (2001):** Italian fascism and antifascism. A critical anthology. Manchester & New York, Manchester University Press.
- Ramšak, J. (2015):** Ab initio. Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši. Koper, Univerzitetna založba Annales.
- Treccani, (2016):** Italianità. [Http://www.treccani.it/vocabolario/italianita/](http://www.treccani.it/vocabolario/italianita/) (4. 2. 2016).
- Treccani, (2007):** MANCINI, Pasquale Stanislao. [Http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-stanislao-mancini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-stanislao-mancini_(Dizionario-Biografico)/) (1. 8. 2016).
- Vaupotič, F. (2013):** Futurizem in Delakova »Arlecchinata«. Nova Gorica, diplomsko delo.
- Vinci, A. M. (2004):** Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. Prispevki za novejšo zgodovino, XLIV, 1, 27–38.
- Visser, R. (1992):** Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità. Journal of Contemporary History, 27, 1, 5–22.